

UDK:314(497.11=214.58)"1948/2002"

323.15(497.11=214.58)"1948/2002"

Prethodno priopćenje

Primljeno: 09. 05. 2004.

Prihvaćeno: 23. 11. 2004.

NADA RADUŠKI

*Centar za demografska istraživanja,
Institut društvenih nauka, Beograd*

Romska nacionalna manjina u Srbiji – demografske tendencije i problemi

SAŽETAK

U radu se analizira etnička struktura stanovništva Srbije s posebnim osvrtom na etnodemografske promjene u kretanju romske nacionalne manjine. Prema podacima posljednjeg popisa 2002. godine, u Srbiji je (bez Kosova i Metohije) registrirano 108,2 tisuće (1,4%) pripadnika romske nacionalnosti. Promatrano po popisima, atipične varijacije u broju i udjelu Roma rezultat su prirodnog prirasta, migracija, ali u značajnoj mjeri i stalne promjene etničke pripadnosti. Taj subjektivni činilac karakterističan je za romsku zajednicu, ali od sedamdesetih godina 20. stoljeća sve više dolazi do »buđenja« nacionalne svijesti i njihove etničke emancipacije. Demografski razvitak Roma odlikuju nepovoljne tendencije u prirodnom kretanju, kao i u najvažnijim strukturama stanovništva (starosnoj, obrazovnoj i ekonomskoj). Romi su relevantna manjina, kako na području Srbije, tako i u svim državama Srednje i Jugoistočne Europe. Međutim, višegodišnja marginalizacija, segregacija i diskriminacija uvjetovala je njihov iznimno težak položaj na svim prostorima. Osnovni uvjet za poboljšanje socioekonomskog i kulturnog položaja Roma odnosno društveno-socijalnu pokretljivost i integriranost u društvo, jest obrazovanje. U tom smislu, na državi je da, u suradnji s romskom etničkom zajednicom, prekine »zračarani krug siromaštva« i osigura Romima, ako ne veća, onda barem ista prava kao svim drugim nacionalnim manjinama.

KLJUČNE RIJEČI: Romi, nacionalna manjina, demografski razvitak, položaj, Srbija

Dugogodišnja ekonomska, socijalna, kulturna i politička izoliranost Roma gotovo na svim europskim prostorima uvjetovala je težak položaj tog naroda i mnoge predrasude prema njima. Većina europskih Roma danas živi u Srednjoj i Istočnoj Europi i na Balkanu, i prema procjenama romskih političkih vođa, ima ih oko deset milijuna. Premda u većini zemalja fragmentirani i prostorno disperzivni, predstavljaju jednu od većih manjinskih populacija u tom dijelu svijeta, pa taj demografski činilac zaslužuje posebnu pažnju, posebno kada je riječ o njihovu društvenom i socioekonomskom položaju. Za razliku od većine zemalja Srednje i Istočne Europe, Romi nikada nisu činili značajan dio stanovništva u zapadnoeuropskim državama (osim u Španjolskoj). Teritorijalni raspored romskog naroda, velike razlike koje postoje u njihovu društvenom i političkom položaju i problemi s kojima se suočavaju rezultat su dubokih historijskih procesa.¹

¹ Razvoj kapitalizma u Zapadnoj Europi koji je doveo do pojave raznih marginalnih skupina, kao i represivna politika prema Romima utjecali su na njihov nomadski način života. Za razliku od toga, političko-ekonomski

Stalne migracije romskog stanovništva i nedostatak istinske vezanosti uz određen teritorij dio su njihova historijskog nasljeđa, ali i kulturnih razlika i međuetničke fragmentacije. Zato što potječu iz različitih migracijskih valova, Romi nisu homogena skupina, imaju različito kulturno nasljeđe i često u istoj državi imaju diferencirane socijalno-demografske osobitosti te pokazuju drukčije načine prilagođavanja i integriranosti u društvo. Zbog nepovoljnog socijalnog statusa i materijalne ugroženosti, kulturne, obrazovne, ekonomske i društvene zaostalosti, niskog društvenog ugleda, kao i male prisutnosti u političkom životu, Romi nisu zahvaćeni socijalnom pokretljivošću koja bitno utječe na njihov položaj i razvijanje svijesti o vlastitom nacionalnom identitetu.

Etnodemografske karakteristike Roma u Srbiji

Zbog specifičnoga geografskog položaja i historijskog nasljeđa, demografskog razvitka i stalnih seoba stanovništva, socioekonomskih i političkih okolnosti, Srbija je uvijek predstavljala multinacionalnu i multikonfesionalnu državu, zbog čega manjinsko pitanje i dobri međuetnički odnosi imaju prvorazrednu važnost.

Etnička struktura Srbije, u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, značajno je izmijenjena kao rezultat opadanja udjela jednih, a povećanja udjela drugih nacionalnosti u ukupnom stanovništvu, što je uvjetovano diferenciranim prirodnim prirastom i migracijskim saldom, ali i nekim nedemografskim činiocima, kao što su promjena etničke pripadnosti, asimilacijski procesi i drugo.

Promjene prilikom izjašnjavanja o nacionalnosti i prelazak u drugi nacionalni korpus najviše je karakterističan baš za romsku populaciju. Osnovni razlog mimikrijskih reakcija Roma valja tražiti u njihovoj diskriminaciji i segregaciji, što je imalo za posljedicu voljnu asimilaciju u većinsku ili neku drugu nacionalnost, gubljenje ili prikrivanje svoga etničkog identiteta. Od sedamdesetih godina, kao rezultat nacionalnog »buđenja« i etničke emancipacije Roma, sve su prisutniji drugi načini samoidentifikacije, kao što su jasno naglašavanje romskog podrijetla ili nešto neutralnije definiranje etničkih karakteristika. To najbolje ilustriraju podaci o kretanju broja Roma s atipičnim varijacijama od popisa do popisa, što se ne može objasniti demografskim činiocima, jer su kod te nacionalnosti nesumnjivo velik utjecaj imale stalne promjene izjašnjavanja o etničkoj pripadnosti. Zbog toga, imajući u vidu posebne okolnosti kada je riječ o toj nacionalnosti, mnogi smatraju statističku evidenciju o Romima nepotpunom i nepouzdanom, odnosno njihov broj daleko većim nego što ga pokazuju službeni popisi stanovništva.

Na osnovi etnostatističkih popisnih podataka nakon Drugoga svjetskog rata (1948), u Srbiji je registrirano 52,2 tisuće pripadnika romske nacionalnosti; sljedeći popis zabilježio je 58,8 tisuća, a 1961. je registriran pravi »egzodus« Roma tj. samo 9,8

sustav u Srednjoj i Istočnoj Europi imao je potrebu za brojnom radnom snagom, koja se bavila različitim poslovima, što je dovelo do priključivanja Roma lokalnom tržištu radne snage i iskorjenjivanju nomadskog načina života. Zbog tih razlika, u Zapadnoj Europi *Gypsies* označava nomadske, putujuće ili migracijske skupine, dok u Srednjoj i Istočnoj Europi *Tsigani* ili *Cigani* označava socijalno podređene, siromašne i marginalne skupine (Mirga i Georgi, 1997).

tisuća što se ne može objasniti demografskim činiocima (tablica 1). Od sedamdesetih godina dolazi do značajnog porasta njihova broja, jer se sve više izjašnjavaju kao pripadnici romske nacionalnosti, za razliku od ranijeg razdoblja kada su se uglavnom izjašnjavali kao pripadnici većinskog stanovništva na području gdje žive, pa ih je 1991. godine registrirano 140,2 tisuće (1,4%).

Tablica 1: Broj i udio Roma u ukupnom stanovništvu, Srbija, 1948.–1991.

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Srbija (ukupno)	6,527.966	6,979.154	7,642.227	8,446.591	9,313.676	9,778.991
Romi	52.181	58.800	9.826	49.894	11.0959	140.237
%	0,8	0,8	0,1	0,7	1,2	1,4
Središnja Srbija	4,136.934	4,458.394	4,823.274	5,250.365	5,694.464	5,808.906
Romi	33.366	35.371	3.312	27.541	57.140	70.126
%	0,8	0,8	0,1	0,5	1,0	1,2
Kosovo i Metohija	727.820	808.141	963.988	1,243.693	1,584.440	1,956.196
Romi	11.230	11.904	3.202	14.593	3.4126	4.5745
%	1,5	1,5	0,3	1,2	2,2	2,3
Vojvodina	1,663.212	1,712.619	1,854.965	1,952.533	2,034.772	2,013.889
Romi	7.585	11.525	3.312	7.760	19.693	24.366
%	0,5	0,7	0,2	0,4	1,0	1,2

Izvor: konačni rezultati popisa stanovništva, a za 1991. dane su službene procjene Saveznog zavoda za statistiku za Kosovo i Metohiju i dvije općine Središnje Srbije (Bujanovac i Preševo)

U posljednjem međupopisnom razdoblju (1991.–2002.) dogodile su se radikalne političke i ekonomske promjene (raspad SFRJ, stvaranje novih etnonacionalnih država, rat, velike migracije stanovništva, golem broj izbjeglica i interno raseljenih osoba i drugo) koje su bitno utjecale na promjenu etničke strukture u smjeru homogenizacije i majorizacije stanovništva Srbije. Osnovna karakteristika etnodemografskih procesa u tom razdoblju jest da su pripadnici srpske nacionalnosti zabilježili porast, kao i Vlasi i Romi, dok se broj i udio svih ostalih smanjio. Za razliku od Srba koji porast stanovništva usprkos negativnom prirastu duguju prvenstveno imigracijskoj komponenti (dolazak velikog broja izbjeglica), u Vlaha i Roma to je gotovo isključivo rezultat subjektivnog činioca odnosno promjene nacionalne pripadnosti.

Prema podacima popisa 2002. godine (provedenog na teritoriju Središnje Srbije i Vojvodine), u etničkoj strukturi Srbije (bez Kosova i Metohije), Srbi kao većinski narod čine 82,9% ukupnog stanovništva, dok najrelevantnije nacionalne manjine predstavljaju Mađari (3,9%), Bošnjaci/Muslimani (2,1%), Romi (1,4%) i Jugoslaveni (1,1%). Sve ostale manjine pojedinačno bilježe udio ispod 1%, ali neke od njih, usprkos tome, zbog vrlo specifičnog teritorijalnog razmještaja i izraženog procesa nacionalne homogenizacije (primjerice Albanci), imaju jasno definiran etnički i politički entitet i velik utjecaj na društvena zbivanja u zemlji.

Od ukupnog broja pripadnika romske nacionalnosti (108,2 tisuća) većina je, regionalno promatrano, nastanjena u Središnjoj Srbiji (79,1 tisuća ili 1,5%), a manji dio (29,0 tisuća ili 1,4%) u Vojvodini (tablica 2). U odnosu na prethodni popis, Romi su na oba područja imali pozitivne trendove u populacijskom razvitku. Tako je u Središnjoj Srbiji registrirano povećanje njihova broja za oko 18% (s prosječnom godišnjom stopom rasta od oko 15 promila), pa su po redoslijedu na trećem mjestu u etničkoj strukturi (poslije Srba i Bošnjaka/Muslimana). Ipak, intenzitet promjena bio je manji od očekivanog, s obzirom na neke novonastale okolnosti (dobivanje službenog statusa nacionalne manjine proglašavanjem Saveznog zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina 2002. godine, sve veća aktivnost romskih pokreta i nevladinih organizacija i slično). U posljednjemu međupopisnom razdoblju, premda su apsolutni porast (12,1 tisuća)² i ukupan prirodni prirast (oko 12,8 tisuća) relativno uravnoteženi, opravdano se pretpostavlja da je u tom razdoblju u jednom broju Roma ponovno došlo do »etničke mimikrije«. Na području Vojvodine njihov je broj (za jednu četvrtinu) i udio (za 0,2 posto) porastao, ali je prirodni prirast (oko 4,8 tisuća) bio manji od ukupnog porasta (6,2 tisuće), što ukazuje prvenstveno na promjenu njihove nacionalne pripadnosti (u pozitivnom smjeru).

Za razliku od ostalih nacionalnih manjina, Romi su prostorno veoma disperzivno nastanjeni, što je često važan indikator za razumijevanje njihova načina života, socioekonomskog položaja i stupnja integriranosti u društvo. Analiza nacionalnog sastava stanovništva po okruzima i općinama pokazuje da u Središnjoj Srbiji od ukupne romske populacije četvrtina živi na području Beograda (19,2 tisuće), etnički vrlo šarolikom zbog intenzivnih imigracija nakon Drugoga svjetskog rata. Za Rome je karakteristično da su uglavnom nastanjeni u većim gradovima, pa ih, nakon Beograda, najviše ima u Leskovcu (6,9 tisuća), Nišu (5,2 tisuće), Vranju (4,6 tisuća) i drugima. Promatrano po okruzima, najviše su zastupljeni u izrazito heterogenom Pčinjskom okrugu (12,1 tisuća) kojeg odlikuje, pored Roma, visok udio ostalih nacionalnih manjina, kao što su Albanci (u dvije općine većinski – Bujanovac i Preševo) i Bugari (općina Bosilegrad). Dakle, najveće udjele bilježe u općinama tog okruga (Surdulica 9,5%, Bujanovac 8,9%), a najmanje u općinama Zlatiborskoga i Moravičkog okruga (od 0,0 do 0,3%).

Na prostoru Vojvodine, koji predstavlja pravi etnički mozaik mnogobrojnih nacionalnosti, Romi su također prostorno veoma rašireni. Njihovi udjeli kreću se od 0,1 (Sremski Karlovci, Temerin i dr.) do 6,8% (Nova Crnja). Inače, nema pravilnosti u njihovoj etnoteritorijalnoj distribuciji, na što ukazuje i podatak da relativno najviše Roma živi baš u dva etnički različita okruga: Srednje-banatskom i Sjeverno-banatskom, koji čine etnički najhomogeniju (72,3% Srba) odnosno najheterogeniju regiju (43,6% Srba). Općenito, Romi gravitiraju ka većim gradovima: Zrenjanin (2,5 tisuća), Novi Sad (1,7 tisuća), Kikinda (1,6 tisuća), Subotica (1,5 tisuća) i drugi.

² U cilju valjane komparacije, podaci popisa 1991. godine prevedeni su na istu metodologiju primijenjenu u popisu 2002. godine (*de facto*), koja sadrži drukčiju definiciju ukupnog stanovništva (popisane su osobe na privremenom radu u inozemstvu kraće od godinu dana, dok su u ranijim popisima to sve osobe neovisno o duljini boravka).

Tablica 2: Etnički sastav stanovništva, Srbija, 2002.

	Srbija*		Središnja Srbija		Vojvodina	
	broj	%	broj	%	broj	%
Ukupno	7,498.001	100,0	5,466.009	100,0	2,031.992	100,0
Srbi	6,212.838	82,9	4,891.031	89,5	1,321.807	65,1
Crnogorci	69.049	0,9	33.536	0,6	35.513	1,8
Jugoslaveni	80.721	1,1	30.840	0,6	49.881	2,5
Albanci	61.647	0,8	59.952	1,1	1.695	0,1
Bošnjaci	136.087	1,8	135.670	2,5	417	0,0
Bugari	20.497	0,3	18.839	0,3	1.658	0,1
Bunjevci	20.012	0,3	246	0,0	19.766	1,0
Vlasi	40.054	0,5	39.953	0,7	101	0,0
Mađari	293.299	3,9	3.092	0,1	290.207	14,3
Makedonci	25.847	0,3	14.062	0,3	11.785	0,6
Muslimani	19.503	0,3	15.869	0,3	3.634	0,2
Romi	108.196	1,4	79.139	1,5	29.057	1,4
Rumunji	34.576	0,5	4.157	0,1	30.419	1,5
Slovaci	59.021	0,8	2.384	0,0	56.637	2,8
Hrvati	70.602	0,9	14.056	0,3	56.546	2,8
Ostali	51.352	0,8	17.427	0,3	33.925	1,8
Neopredijeljeni i neizjašnjeni	107.732	1,4	52.716	1,0	55.016	2,7
Regionalna pripadnost	11.485	0,2	1.331	0,0	10.154	0,5
Nepoznato	75.483	1,0	51.709	1,0	23.774	1,2

* bez Kosova i Metohije

Napomena: Dane su nacionalnosti s udjelom od preko 0,3% u ukupnom stanovništvu Srbije.

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. Stanovništvo – nacionalna ili etnička pripadnost*, knjiga 1, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2003.

Različito povijesno iskustvo Roma uvjetovalo je veliku raznolikost njihovih kulturnih i etničkih karakteristika. Uvijek uronjeni u druge kulture, romsku nacionalnost odlikuje stalno prilagođavanje, asimilacija i promjena sredine, što je neizbježno dovelo do daljeg razilaženja i bitnih razlika u religiji, jeziku, običajima i načinu života. Tako podaci pokazuju da u usporedbi s drugim nacionalnostima, kod kojih se etnička pripadnost u najvećoj mjeri poklapa s religijom i materinskim jezikom, u romskog stanovništva to nije slučaj. Povezivanjem materinskog jezika i nacionalnosti vidi se da je broj osoba koje govore romskim jezikom³ uvijek bio manji od ukupnog broja Roma. Njih

³ Na području Srbije postoje dva dijalekta romskog jezika: gurbetski i arlijski. Prvim se služe pravoslavni Romi (u Središnjoj Srbiji i Vojvodini) i pod utjecajem je srpskog jezika. Drugim govore Romi islamske vjeroispovijesti (na Kosovu i Metohiji), koji je nastao pod snažnim utjecajem albanskoga i turskog jezika. Razlika između ta dva dijalekta je tolika da se Romi koji ih govore vrlo teško međusobno razumiju (Briza, 2000).

oko 80% navelo je, prema popisu iz 1991. (podaci posljednjeg popisa za ovo obilježje još nisu obrađeni), da im je materinski jezik romski, dok je u ostalih najviše onih sa srpskim, zatim albanskim i rumunjskim jezikom. Nepodudarnost između nacionalnosti i materinskog jezika upravo je potvrda djelovanja etnogenetskih i asimilacijskih procesa u romskoj zajednici. Promjena objektivnih etničkih osobina ukazuje na njihovu etnokulturnu integraciju. Jasno je da je kod djelomične etnohomogenizacije mnogo češća objektivna promjena jezika nego subjektivna, drukčija opredijeljenost stanovništva s romskim materinskim jezikom (Petrović, 1992). To je razumljivo jer je usvajanje drugog jezika (najprije kao govornog, a zatim kao materinskog) vrlo važan činilac homogenizacije, a malobrojnost i društveni položaj nametali su Romima poznavanje jezika sredine u kojoj žive, pored svog materinskog. Slično, u pogledu religijske pripadnosti, među Romima postoje značajne varijacije u ovisnosti gdje žive. U Srbiji je relativno najviše onih koji ispovijedaju islam (48%), ali ne mali broj njih izjasnio se i za pravoslavnu vjeru (oko 35%); slijede katolici (1,3%), ateisti (1,2%) i drugi. Pritom postoje značajne regionalne razlike, jer Romi na Kosovu i Metohiji ispovijedaju islam (preko 95%), dok se u Središnjoj Srbiji (oko 45%) i Vojvodini (oko 75%) uglavnom izjašnjavaju kao pravoslavci.

Osnovne demografske strukture i prirodno kretanje Roma

Osnovna karakteristika demografskog razvitka Roma jest visok prirodni prirast uvjetovan visokim natalitetom i relativno niskim stopama mortaliteta prvenstveno zbog mlade starosne strukture. Međutim, prirodno kretanje romske populacije teško se uklapa u poznate modele demografske tranzicije, jer pokazuje znatno vremensko kašnjenje, dok je kod ostalih nacionalnosti (osim albanske) taj proces završen. U Roma se proces demografske tranzicije razlikuje u tri elementa: prvo, odvija se u prisutnosti drugih populacija koje su znatno odmakle u modernizaciji; drugo, romska populacija razlikuje se etnički, vjerski, i kulturno od populacije s kojom kohabitira; treće, okruženje u kojemu se sam proces odvija znatno je razvijeniji od ekonomsko-socijalnih uvjeta u kojima neposredno žive Romi (Macura, 1993).

U usporedbi s ukupnim (kao i većinskim) stanovništvom, razlike u stopama nataliteta i mortaliteta stalno su se povećavale, a posebice kada je riječ o prirodnom prirastu, koji je u Roma najviši u Srbiji (veći imaju jedino Albanci), pa i u europskim okvirima. Podaci iz 2002. godine pokazuju da je stopa nataliteta romske nacionalnosti (23,5 promila) više od dva puta veća od stope nataliteta Srba (10,3 promila), dok je istodobno stopa mortaliteta gotovo dvostruko manja (7,3 promila nasuprot 13,6 promila) (tablica 3). Premda je opća stopa smrtnosti niža od prosjeka za Srbiju (zbog mlade starosne strukture), za Rome su karakteristične natprosječne specifične stope smrtnosti u svim starosnim kohortama, pri čemu je stopa mortaliteta dojenčadi, kao dobar indikator kvalitete životnog standarda, razine zdravstvene zaštite i socioekonomskog položaja populacije, i dalje izrazito visoka. Treba, ipak, istaknuti da su od devedesetih godina demografske promjene zahvatile i romsku populaciju (što se ogleda u nižem prirodnom prirastu zbog tendencije opadanja nataliteta i laganog porasta mortaliteta), ali se one specifično očituju.

Tablica 3: Prirodno kretanje stanovništva, Srbija, 1971.–2002. (u promilima)

	1971.	1981.	1991.	2002*
Stopa nataliteta	17,9	16,3	14,6	10,4
Ukupno	14,8	13,8	11,5	10,3
Srbi	25,0	20,6	29,1	23,5
Romi				
Stopa mortaliteta	9,0	9,5	10,0	13,2
Ukupno	9,0	10,4	11,6	13,6
Srbi	6,1	5,4	6,7	7,3
Romi				
Stopa prirasta	8,9	6,8	4,6	-2,8
Ukupno	5,8	3,4	-0,2	-3,3
Srbi	18,9	15,2	22,4	16,2
Romi	17,9	16,3	14,6	10,4

* Podaci se odnose na Srbiju bez Kosova i Metohije

Napomena: Živorodena djeca prema nacionalnosti majke i umrli prema izvaji prijavitelja.

Izvor: *Demografske statistike* za odgovarajuće godine, a za 2002. godinu na bazi podataka za 2001. i procijenjeni prirodni prirast za prvo tromjesečje 2002. godine.

Podaci o fertilitetu ženskog stanovništva prema starosti nesumnjivo pokazuju promjene u reproduktivnom ponašanju Roma. Stopa kumulativnog fertiliteta (prosječan broj živorođene djece u žene izašle iz reproduktivnog razdoblja tj. iz starosne kohorte 50–54 godine) iznosila je u 1991. godini 4,4 djeteta, što je manje nego u ranijem razdoblju (6,2 djeteta u 1961. godini), ali je trend smanjenja fertiliteta znatno sporiji nego u ostalim etničkim skupinama. Razlike u visini plodnosti po nacionalnosti rezultat su socioekonomskih, kulturnih i drugih činitelja (stupanj ekonomskog razvoja, zaposlenost i položaj žene, obrazovna struktura, religijska uvjerenja, običaji i drugo). Jedna od osnovnih odlika Romkinja jest relativno visoka plodnost na početku fertilnog razdoblja, jer trećina mlađih od 20 godina već je rađala (u ostalih nacionalnosti između 3,5% i 7,5%), čak 73% žena u starosti od 20 do 24 godine (u svih ostalih ispod 50%), dok u znatno manjoj mjeri rađaju nakon 25. godine starosti (za razliku od također visoko fertilitetne albanske ili muslimanske populacije). Isto tako, za njihovo reproduktivno ponašanje karakterističan je veoma visok izvanbračni natalitet, jer je udio izvanbračne djece u živorođenoj preko polovine (u ostalih do 20%). Romi stupaju u brak vrlo rano, u mlađoj dobi nego što je to zakonom propisano, a isto tako vrlo su česte kohabitacijske zajednice koje imaju sva obilježja obitelji. U svakom slučaju, specifičnosti romske obitelji zaslužuju posebnu pažnju etnologa, sociologa i drugih istraživača, jer se opravdano pretpostavlja da, između ostalog, predstavljaju jednu od prepreka za njihovu uspješnu društvenu integraciju.

Osnovna karakteristika neke populacije jest njena starosna struktura kao više-desetljetni rezultat kretanja nataliteta i mortaliteta, ali i demografski okvir reprodukcije i drugih socioekonomskih obilježja. Romi (zajedno s Albancima i Bošnjacima) spadaju u najmlađe etničke zajednice u Srbiji. Visoke stope rađanja rezultirale su izrazito mla-

dom starosnom strukturom koja ima povratni utjecaj na natalitet koji će po inerciji biti veći (čak i pri istom rađanju) nego u nekoj drugoj prosječno starijoj populaciji. Prema podacima posljednjeg popisa, prosječna starost Roma iznosi 27,5 godina, preko 70% stanovništva mlađe je od 40 godina, dok je udio osoba iznad 60 godina samo 6,8% (tablica 4). Usporedbe radi, prosječna je starost pripadnika srpske nacionalnosti 41 godina, dok je udio osoba starih 60 i više godina preko tri puta veći (22,9%). Starosna struktura, s obzirom na diferenciranu smrtnost po starosti i spolu, utjecala je i na spolnu strukturu, pa je u Roma broj muškaraca veći od broja žena, ali s postupnim demografskim starenjem, brojčana nadmoć muških u starijem stanovništvu (60 i više godina) smanjuje se.

Tablica 4: Starosna struktura stanovništva, Srbija, 2002.

	Ukupno stanovništvo		Srbi		Romi	
	broj	%	broj	%	broj	%
Ukupno	7,498.001	100,0	6,212.838	100,0	108.193	100,0
0–19	1,672.421	22,3	1,358.514	21,9	44.504	41,1
20–39	1,979.451	26,4	1,639.862	26,4	33.025	30,5
40–59	2,113.919	28,2	1,760.968	28,3	21.332	19,7
60 i više	1,684.289	22,5	1,421.165	22,9	7.379	6,8
Nepoznato	47.921	0,6	32.329	0,5	1.953	1,8
Pros. starost (god.)	40,3	–	41,0	–	27,5	–

Izvor: *Etnički mozaik Srbije prema podacima popisa stanovništva 2002.*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.

Kao izrazito mlado stanovništvo, Rome odlikuje nizak stupanj ekonomske aktivnosti (32,8%), velik broj uzdržanih osoba (54,5%) i visoka nezaposlenost koja je u velikoj mjeri indicirana i nepovoljnom obrazovnom i kvalifikacijsko-profesionalnom strukturom, ali i diskriminacijom prilikom njihova zapošljavanja i drugim činionicima. Tako je u Srbiji petina romske populacije starije od deset godina nepismena (16,6 tisuća tj. 19,7%), pri čemu su značajne razlike prema spolu (5 tisuća muškaraca tj. 11,8% i 11,6 tisuća žena tj. 27,6%). Usporedbe radi, u ukupnom stanovništvu (slično je i u većinskome) udio nepismenih značajno je manji (3,5%), pri čemu je riječ isključivo o osobama iz najstarijeg kontingenta (65 i više godina), za razliku od Roma kod kojih je najveći udio nepismenih u skupini od 20 do 39 godina (tablica 5). Obrazovna struktura Roma je također nepovoljna i ne može primjereno odgovoriti na zahtjeve privrede, jer je četvrtina bez školske spreme, 36% ima nepotpuno osnovno obrazovanje, 29% završenu osnovnu školu, samo 7,8% stekne srednju stručnu spremu, a 0,1% fakultetsku diplomu. Može se reći da je to jedan od najvažnijih činilaca slabe integriranosti u društvo, a utječe na održavanje i produblivanje socioekonomskog i kulturnog jaza između romskoga i ostalog stanovništva.

Tablica 5: Stanovništvo staro 10 i više godina, nepismeni po starosti, Srbija, 2002.

	Ukupno stanovništvo		Srbi		Romi	
	broj	%	broj	%	broj	%
Svega	6,761.061	100,0	5,621.106	100,0	84.361	100,0
Nepismeni	23.2925	3,5	188.124	3,3	16.581	19,7
10–14	3.023	0,0	1.143	0,0	1.451	1,7
15–19	3.338	0,1	1.324	0,0	1.527	1,8
20–39	12.120	0,2	5.430	0,1	4.563	5,4
40–49	9.763	0,1	5.023	0,1	2.793	3,3
50–59	12.822	0,2	8.160	0,2	2.117	2,5
60–64	15.231	0,2	11.723	0,2	1.055	1,3
65+	172.738	2,6	152.496	2,7	2.593	3,1
Nepoznato	3.890	0,1	2.825	0,1	482	0,6

Izvor: kao za tablicu 4

Položaj i problemi romske nacionalne manjine

Romi predstavljaju etničku skupinu koja po svim obilježjima zauzima najnižu ljestvicu u društvenoj hijerarhiji. Premda se njihov status razlikuje od države do države, socioekonomski i društveni položaj romske manjine općenito je vrlo nepovoljan, a posebno u usporedbi s drugim nacionalnim manjinama, dok je istodobno odnos Roma prema državi u kojoj žive u velikoj mjeri pozitivan i lojalan. S obzirom da nemaju »matičnu državu«,⁴ ne uklapaju se u opću definiciju nacionalne manjine, a zbog prostorne disperzivnosti ne pripadaju ni klasičnom modelu teritorijalno koncentrirane manjine, što komplicira i otežava njihov položaj, kao i ostvarenje osnovnih ljudskih i manjinskih prava. Osim međunarodnih konvencija koje često ne obvezuju državu, lokalno zakonodavstvo i praksa odlučujući su u određivanju položaja i prava romske etničke zajednice u pojedinim državama. S tim u vezi, političko-pravni položaj te nacionalnosti kreće se od njihova ustavnog priznavanja kao nacionalne manjine, pa do potpunog političkog ignoriranja.

Početkom devedesetih, nakon raspada komunizma u zemljama Srednje i Istočne Europe, romski politički pokreti i nevladine organizacije postaju sve aktivniji u rješavanju »romskog problema«, i to kako na nacionalnoj tako i na međunarodnoj razi-

⁴ Postoje mnoge teorije o podrijetlu Roma, ali je Indija općenito prihvaćena kao njihova postojbina, što su posebno potvrdili lingvisti dokazujući vezu između romskoga i hindu jezika, čak i sanskrt. Dokumente o podrijetlu Roma uglavnom su prikupljali i pisali drugi, dok je njihova kolektivna memorija više zasnovana na legendama nego na historijskim činjenicama. Tijekom vremena, preci Roma napuštali su Indiju u više valova, pri čemu se najveći egzodus dogodio u 10. stoljeću. Najvažnije su dvije migracijske struje: s Bliskog Istoka k Egiptu i iz Turske k Andaluziji, a prisutnost Roma u Europi datira od 15. stoljeća (Mirga i Georgi, 1997).

ni.⁵ Općenito, postoje dva različita pristupa u vezi zaštite ljudskih i manjinskih prava i unapređenja položaja Roma. Prvi se zalaže za ostvarenje svih prava koja su zakonom zajamčena i drugim manjinama u jednoj državi, a drugi je pristup za priznavanje Roma kao posebne manjine, polazeći sa stanovišta da su oni iznimka po svojim posebnostima i položaju u usporedbi s drugim etničkim manjinama. U Srbiji, Romi su prvi put dobili službeni status nacionalne manjine i sva prava i obveze koja iz tog statusa proizlaze.⁶ Međutim, premda u sve većem broju država priznati kao legitimna nacionalna manjina, mnoga egzistencijalna pitanja nisu riješena, a prioritetna su ona koja se tiču obrazovanja, stanovanja, zaposlenosti i zdravstvene zaštite.

Stavovi prema Romima nisu jednostrani, ali negativni etnički stereotipi prevladavaju, zbog čega postoje različiti oblici diskriminacije prema njima: kolektivna diskriminacija, koja se zapravo najviše zrcali u ignoriranju problema te etničke skupine, a manje u samoj agresivnosti, zatim velika etnička distanca zbog njihova načina života i statusa marginalne društvene skupine, koja je oduvijek bila prepreka za njihovu integriranost i ravnopravne odnose s drugim narodima. Etnička distanca prema romskoj populaciji mjerena, na primjer, prihvaćanjem braka i prijateljstva, najveća je u usporedbi sa svim ostalim etničkim zajednicama.⁷ Izbjegavanje kontakata, izražena ili latentna socijalna distanca jedan je od bitnih pokazatelja neprihvatanja te etničke skupine. Samo mali broj spreman je prihvatiti Rome kao susjede, »da im dete sedi u istoj klupi sa romskim detetom, a većina je onih koji jednostavno rečeno osećaju gnušanje pred idejom o braku ili bilo kakvoj sličnoj vezi sa Romima. Ali, i Romi su svesni da ih drugi ne prihvataju, pa 'biraju' svoju izolaciju što je oduvek sprečavalo njihovu adaptaciju i integraciju« (Jakšić, 2002: 108).

Ključ za socijalnu i društvenu promociju i integraciju Roma u društveni život nesumnjivo je obrazovanje. Ali, kao najsiromašniji sloj u društvu, zbog mnogobrojnih ograničenja nisu u mogućnosti školovati se, a zbog nepismenosti i nepovoljnog obrazovnog statusa gotovo su isključeni iz ekonomskoga i društvenog života, što ih opet neizbježno vodi siromaštvu, pa se tako stalno nalaze u »začaranom krugu« (Simić, 1996). Romska djeca teško se uklapaju u sustav osnovnog obrazovanja, pa zbog sub-

⁵ Interesi Roma službeno su priznati u najvažnijim europskim i regionalnim organizacijama kao što su: Europska Unija, Vijeće Europe i Organizacija za sigurnost i suradnju u Europi. Također, u Europskoj povelji o regionalnim jezicima i jezicima manjina Vijeća Europe (1992) priznaje se »romski jezik« kao neteritorijalni jezik.

⁶ Prema Saveznom zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (usvojen 2002. godine) Romi imaju pravo na nacionalno opredjeljenje, pravo na upotrebu materinskog jezika, na slobodno ispovijedanje svoje religije, na upotrebu nacionalnih simbola, pravo na njegovanje kulture i tradicije, pravo na suradnju sa sunarodnjacima u zemlji i inozemstvu i niz drugih prava koja su od posebnog interesa za očuvanje osobitosti svake nacionalne manjine. Također, taj Zakon predviđa, kada je riječ o Romima, i uvođenje posebnih mjera (tzv. pozitivna diskriminacija) za postizanje jednakosti. U okviru Mjera za osiguravanje ravnopravnosti (članak 4) kaže se »organi vlasti će doneti pravne akte i poduzeti mere u cilju popravljivanja položaja lica koja pripadaju romskoj nacionalnoj manjini.«

⁷ Sklapanje etnički raznorodnih brakova najmanje je prisutno baš u ove nacionalnosti. Na primjer, 1990. godine, između pripadnika romske i srpske nacionalnosti sklopljeno je 79 brakova, što čini samo 0,1% sklopljenih brakova, odnosno 0,9% od ukupnog broja etnički mješovitih brakova (Raduški i Breznik, 1993).

jektivnih teškoća i mnogih predrasuda prema njima vrlo brzo napuštaju školu, što se zrcali na planu povećanog devijantnog ponašanja (prosjačenje, kriminal, alkoholizam i dr.). Imajući to u vidu, mogućnost da nastavu prate na svom materinskom jeziku (barem u prvim razredima osnovnog obrazovanja) olakšala bi njihovo daljnje školovanje, a to bi stvorilo elementarnu pretpostavku za postupnu, faznu integraciju Roma u društvo, mnogo više nego za njihovu dodatnu getoizaciju, kako neki tvrde. Zbog toga je nužno razumjeti da nije problem samo u romskoj zajednici nego i u društvu, pa su potrebni zajednički naponi da bi se nadvladala stoljeća siromaštva i marginalizacije te etničke skupine.

Integracija i adaptacija Roma u društvene tokove svakako je važan preduvjet poboljšanja njihova socioekonomskog i političkog položaja. Međutim, postavlja se pitanje koliko zapravo uspješno adaptiranje, odnosno usvajanje modernih vrijednosti, nužnih za integraciju u jedno društvo, slabi svijest o nacionalnom identitetu i etničkim posebnostima i vodi k asimilaciji. Neka anketna istraživanja pokazala su da svoje etničko podrijetlo najčešće mijenjaju ili prikrivaju oni Romi koji su se uspjeli otrgnuti iz tipičnog romskog okruženja i koji su se obrazovno, profesionalno i statusno uklopili u okviru šire društvene zajednice (Mitrović, 1996).

Romi se sve više bore za vlastiti nacionalni identitet i traže rješenje duboko ukorijenjenih problema, kako u samoj romskoj zajednici, tako i u međuetničkim odnosima s ostalim stanovništvom. U okviru romskih političkih elita postoje različita i često kontradiktorna mišljenja o tome kako sačuvati etnički identitet u situaciji kada su suočeni s teškim egzistencijalnim problemima. Prevladava mišljenje da se proces nacionalne emancipacije treba zasnivati na zajedničkim korijenima i ciljevima, bez obzira u kojoj državi žive. U tom smislu Romi (kao »nacija bez države«, »neteritorijalna«, »transnacionalna« manjina) nemaju teritorijalnih pretenzija i nikada nisu težili separaciji, već naprotiv, zalažu se za integraciju u svoje okruženje, očuvanje nacionalnih osobitosti, a prije svega poboljšanje materijalnoga i socijalnog položaja (Poulton, 1997).

U jednom suvremenom demokratskom društvu neophodno je naći rješenje ali bez nametanja modela većinskog stanovništva. Model asimilacije treba biti zamijenjen kulturnim pluralizmom koji bi omogućio različitim etničkim skupinama da sačuvaju vlastiti nacionalni identitet. To ne znači da težnja za očuvanjem svojih etničkih, vjerskih i kulturnih osobitosti treba isključiti mogućnost uspješne integracije i uključivanja u društveni život. Zbog toga položaj romske nacionalne manjine danas predstavlja izazov konceptu tolerancije, jednakosti i demokratičnosti, kao i djelotvornosti u provođenju manjinske politike. Za jedno humano društvo potrebno je prihvaćanje ideje multietničnosti i multikulturalizma, kao i odgovornosti većinskog stanovništva za manjine.

LITERATURA

- BRIZA, Jan (2000). »Minorities in Central Serbia«, u: *Minorities Right in Yugoslavia*. London: Minority Rights Group, str. 20–26 (International report, br. 6).
- JAKŠIĆ, Božidar (2002). »Ljudi bez krova«, *Republika*, Beograd, str. 117.

- MACURA, Miloš (1993). »Demografske promene i društveni razvitak Roma«, u: Miloš Macura, Aleksandra Mitrović (ur.). *Društvene promene i položaj Roma*. Beograd: SANU, str. 26–34 (Odeljenje društvenih nauka, Komisija za proučavanje života i običaja Roma, knj. 2).
- MIRGA, Anžej i GEORGI, N. (1997). »Romski narod u istorijskom kontekstu«, *Romološke studije*, Beograd, serija I, br. III-IV, str. 3–50.
- MITROVIĆ, Aleksandra (1996). »Položaj Roma u društvu«, u: Miloš Macura, Vojislav Stanovčić (ur.). *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*. Beograd: SANU, str. 807–819 (Odeljenje društvenih nauka, knj. 19).
- PETROVIĆ, Ruža (1992). »Demografske osobenosti Roma u Jugoslaviji«, u: Miloš Macura (ur.). *Razvitak Roma u Jugoslaviji: problemi i tendencije*. Beograd: SANU, str. 115–127 (Odeljenje društvenih nauka, Komisija za proučavanje života i običaja Roma, knj. 1).
- POULTON, Hugh (1997). »Insiders and Outsiders: the Transnational Minorities – Jews, Armenians, Vlachs and Roma«, u: *Minorities in Southeast Europe: Inclusion and Exclusion*. London: Minority Rights Group, str. 8–11 (International report, br. 6).
- RADUŠKI, Nada i BREZNIK, Dušan (1993). »Demografske odlike stanovništva SR Jugoslavije po nacionalnosti«, *Jugoslovenski pregled*, Beograd, god. XXXVII, br. 4, str. 3–34.
- SIMIĆ, Đura (1996). »Školovanje i obrazovanje kao uslov socijalne-društvene promocije Roma«, u: *Položaj manjina u SR Jugoslaviji*. Beograd: SANU, str. 833–843 (Odeljenje društvenih nauka, knj. 19).
- TOMOVA, Iliana (1995). *The Gypsies in the Transition Period*. Sofia: International Center for Minority Studies and Intercultural Relations.

Nada Raduški

THE ROMA NATIONAL MINORITY IN SERBIA – DEMOGRAPHIC TENDENCIES AND PROBLEMS

SUMMARY

This article presents the ethnic structure of the population of Serbia with a special comment on ethno-demographic changes in the Roma population. In Serbia (excluding Kosovo and Metohia) the Roma national minority, according to the 2002 census, numbers about 108,200 (1.4% of the total population). The most important factors that affect the number and share of the Roma in Serbia's population are natural increment, migration and particularly constant shifts in declarations on national affiliation ("ethnic transfer"). This subjective factor was typical for the Roma community, but from the 1970s there has been an "awakening" of their national consciousness and an increase in ethnic emancipation. The demographic development of the Roma population is characterised by negative tendencies in natural demographic movements, as well as in the most important demographic structures (the age structure of population, the educational structure, the economic structure, etc.). The Roma are a relevant national minority in Serbia, as well as in the other countries of Central and South-east Europe. However, their social, economic, political and cultural position is very difficult as a result of their marginalization, segregation and discrimination. The basic requirement for the social promotion and integration of the Roma population into the society are schooling and the education of this nationality. Through education, the "vicious circle", from which there is often no escape, could be broken. Also, the state must secure for the Roma minority, if not greater rights, than at least the same rights as it assures to all other national minorities.

KEY WORDS: Roma, national minority, demographic development, status, Serbia

Nada Raduški

LA MINORITÉ ROM EN SERBIE : TENDANCES DEMOGRAPHIQUES ET PROBLÈMES

RÉSUMÉ

Cet article analyse la structure ethnique de la population en Serbie et se penche particulièrement sur les changements ethno-démographiques dans l'évolution de la minorité rom. D'après les résultats du dernier recensement, réalisé en 2002, la Serbie (à l'exclusion du Kosovo-Metohija) compte 180.200 Roms (1,4% de la population). Les variations atypiques apparaissant dans les recensements au niveau du nombre absolu et proportionnel de Roms sont dues à la croissance naturelle de cette communauté, à ses migrations, mais aussi pour une grande part aux constants changements dans la déclaration d'appartenance ethnique de ses membres. Ce facteur subjectif est caractéristique de la communauté rom, mais depuis les années 70, on assiste à un « réveil » de plus en plus sensible de la conscience nationale des Roms, qui s'accompagne d'une émancipation ethnique. L'évolution démographique des Roms est caractérisée par des tendances négatives dans la croissance naturelle, et dans les structures principales de la population (par âges, niveau d'éducation et niveau de vie). Les Roms sont une minorité importante, tant en Serbie que dans les autres pays d'Europe centrale et du sud-est. Pourtant, les longues années de marginalisation, de ségrégation et de discrimination qu'ils ont subies les ont placés dans une situation extrêmement difficile dans cette région du monde. La condition essentielle pour l'amélioration de la position socio-économique et culturelle des Roms ou encore de leur mobilité sociale et de leur intégration dans la société, est l'éducation. En ce sens, c'est à l'Etat qu'il incombe de briser, en collaboration avec la communauté rom, le « cercle vicieux de la pauvreté » et d'assurer aux Roms, sinon des droits plus grands, du moins les mêmes droits qu'aux autres minorités nationales.

MOTS CLÉS : Roms, minorité nationale, croissance démographique, situation, Serbie